“GAPNING SINTAKTIK QURILISHI”

Shodiyeva Marjona Furqat qizi
Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumani 87-maktab ona tili va adabiyot fani o’qituvchisi, Buxoro xalqaro universiteti ona tili va adabiyot yo’nalishi 1-kurs magistranti
E-mail: _____@_____ Telefon: +998 (__) ___ __ __

Annotatsiya: *Maqolada gapning sintaktik qurilishi o’zbek tili materiallari asosida tahlil qilinadi. Gapning asosiy belgilari, uning tarkibiy qismlari va ular o’rtasidagi sintaktik aloqalar, sodda hamda qo’shma gap qurilishining o’ziga xos jihatlari yoritiladi. Gapning aktual bo’linishi, shuningdek, valentlik va generativ yondashuvlar o’zbek tili misollarida ko’rib chiqiladi. Maqola oxirida gap qurilishini o’qitishga oid amaliy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so’zlar: *gap, sintaktik qurilish, predikativlik, sintaktik aloqa, sodda gap, qo’shma gap, aktual bo’linish, valentlik.*

Аннотация: *В статье на материале узбекского языка рассматривается синтаксическая структура предложения. Освещаются основные признаки предложения, его составные части и синтаксические связи между ними, особенности строения простого и сложного предложения. Рассматриваются актуальное членение предложения, а также валентностный и генеративный подходы. В конце статьи даны практические рекомендации по обучению структуре предложения.*

Ключевые слова: предложение, синтаксическая структура, предикативность, синтаксическая связь, простое предложение, сложное предложение, актуальное членение, валентность.

Annotation: *The article analyses the syntactic structure of the sentence on the basis of Uzbek language material. It describes the main features of the sentence, its constituents and the syntactic relations between them, as well as the structure of simple and complex sentences. Functional sentence perspective and the valency and generative approaches are discussed with Uzbek examples. Practical recommendations on teaching sentence structure are given at the end.*

Keywords: *sentence, syntactic structure, predicativity, syntactic relation, simple sentence, complex sentence, functional sentence perspective, valency.*

KIRISH

Sintaksis tilning grammatik tuzilishini so’z birikmasi va gap darajasida o’rganadi. Gap esa nutqning eng muhim kommunikativ birligidir: fikr, xabar va his-tuyg’u aynan gap orqali uzatiladi. Shuning uchun gap qurilishini o’rganish tilshunoslikning doimiy dolzarb vazifalaridan biri bo’lib kelgan. Zamonaviy tilshunoslikda gap bo’laklarning oddiy yig’indisi emas, balki ichki ierarxiyaga, semantik va kommunikativ vazifaga ega yaxlit butunlik sifatida talqin qilinadi.

Maqolaning maqsadi gapning sintaktik qurilishini tarkibiy, semantik va kommunikativ jihatlardan tahlil qilish hamda o’zbek tiliga xos xususiyatlarni ko’rsatishdir. Buning uchun gapning asosiy belgilarini aniqlash, gap bo’laklari va ular orasidagi aloqa turlarini tavsiflash, sodda va qo’shma gap qurilishini tahlil qilish, shuningdek, zamonaviy yondashuvlarning imkoniyatlarini ko’rsatish vazifalari belgilandi. Tadqiqotda tavsifiy metod, tarkibiy-semantik tahlil va qiyosiy metoddan foydalanildi.

1. GAPNING ASOSIY BELGILARI

O’zbek tilshunosligida gap odatda tugal fikr ifodalovchi, grammatik jihatdan shakllangan va intonatsiya jihatidan tugallangan sintaktik birlik sifatida ta’riflanadi [1; 2]. Gapni so’z birikmasidan ajratib turuvchi belgilarni to’rtta guruhga birlashtirish mumkin.

Birinchisi – predikativlik: gap mazmunining voqelikka munosabati kesimdagi zamon, shaxs-son va modallik ma’nolari orqali belgilanadi. Ikkinchisi – intonatsion tugallik: ohang va to’xtam gap chegarasini ko’rsatadi hamda uni maqsadiga ko’ra darak, so’roq, buyruq va undov turlariga ajratadi. Uchinchisi – kommunikativ maqsad: gap xabar beradi, so’raydi yoki harakatga undaydi. To’rtinchisi – grammatik shakllanganlik: gap bo’laklari kelishik, egalik, shaxs-son qo’shimchalari, ko’makchi va so’z tartibi yordamida o’zaro bog’lanadi.

2. GAP BO’LAKLARI VA SINTAKTIK ALOQA

Gapda bosh bo’laklar – ega va kesim gapning grammatik markazini tashkil etadi, ikkinchi darajali bo’laklar – to’ldiruvchi, aniqlovchi va hol esa shu markazni kengaytiradi. O’zbek tili agglutinativ til bo’lgani uchun bo’laklar orasidagi munosabat asosan qo’shimchalar orqali ifodalanadi.

Sintaktik aloqa teng va tobe aloqa turlariga bo’linadi. Tobe aloqa moslashuv, boshqaruv va bitishuv ko’rinishlarida namoyon bo’ladi. Masalan, “Biz maktabga bordik” gapida kesim (bordik) egaga shaxs va son jihatidan moslashgan, “maktabga” so’zi esa fe’lning talabi bilan jo’nalish kelishigida kelgan; bu boshqaruvdir. “Tez yurdi” birikmasida ravish fe’lga shakl o’zgartirmasdan, faqat ma’no jihatidan bog’langan; bu bitishuvdir. “Samarqandning ko’chalari” kabi qaratqich va qaralmish munosabati esa izofa deb yuritiladi.

O’zbek tilida kesim odatda gap oxirida, aniqlovchi esa aniqlanmishdan oldin keladi: “Yangi kitob stol ustida yotibdi”. Bu qoidalar gapning chiziqli tartibini belgilaydi va tilning “ega – to’ldiruvchi – kesim” tipiga mansubligini ko’rsatadi.

3. SODDA GAP QURILISHI

Sodda gap tarkibiga ko’ra ikki tarkibli va bir tarkibli, yig’iq va yoyiq, to’liq va to’liqsiz turlarga bo’linadi [2]. Ikki tarkibli gapda ega ham, kesim ham mavjud: “Bahor keldi” (yig’iq), “Bahor kelishi bilan dalalarda ish qizib ketdi” (yoyiq).

Bir tarkibli gaplarda bosh bo’laklardan biri ishtirok etadi. “Maktabga bordim” aniq shaxsli gap bo’lib, harakat egasi kesimdagi shaxs qo’shimchasidan anglashiladi. “Kutubxonaga yangi kitoblar keltirishdi” noaniq shaxsli gapdir: ish-harakat egasi noma’lum yoki ahamiyatsiz. “Yurgan daryo, o’tirgan bo’yra” umumlashgan shaxsli,

“Kechga yaqin birdan salqinladi” shaxssiz, “Kech kuz. Sokin ko’cha.” esa atov gapdir. Muloqotda to’liqsiz gaplar ham keng qo’llanadi: “– Kitobni kim olgan edi? – Ali.” Bunday gapda tushirilgan bo’laklar oldingi gapdan tiklanadi.

Undalma, kirish so’z va ajratilgan bo’laklar gap qurilishini murakkablashtiradi: “Do’stim, bu masalani, shubhasiz, birgalikda hal qilamiz.” Bu yerda “do’stim” undalma, “shubhasiz” kirish so’z bo’lib, ular gapning bo’laklari hisoblanmaydi.

4. QO’SHMA GAP QURILISHI

Qo’shma gap ikki va undan ortiq predikativ markazdan tashkil topadi. Qismlarning o’zaro aloqasiga ko’ra u bog’langan, ergash gapli va bog’lovchisiz turlarga bo’linadi. Bog’langan qo’shma gapda qismlar va, ammo, lekin, yoki kabi bog’lovchilar bilan tenglik asosida birikadi: “Imtihon qiyin edi, ammo hamma o’quvchi uni muvaffaqiyatli topshirdi.”

Ergash gapli qo’shma gapda ergash gap bosh gapdagi biror bo’lakka yoki butun gapga tobelanadi va vazifasiga ko’ra ega, kesim, to’ldiruvchi, aniqlovchi hamda hol (payt, o’rin, sabab, maqsad, shart, to’siqsizlik, natija kabi) ergash gaplarga ajraladi. Masalan: “Kim ko’p o’qisa, u ko’p biladi” (ega ergash gap); “Men bilamanki, bilim eng katta boylikdir” (to’ldiruvchi ergash gap); “Safar kechiktirildi, chunki yomg’ir yog’di” (sabab ergash gap); “Agar mehnat qilsang, natijaga erishasan” (shart ergash gap); “Tong otgach, yo’lga chiqdik” (payt ergash gap). O’zbek tilida ergash gap ko’pincha bosh gapdan oldin keladi va kesimi -sa, -gach, -ganda kabi shakllar bilan ifodalanadi; “ki”, “chunki” kabi bog’lovchilar esa ergash gapni bosh gapdan keyin joylashtirishga imkon beradi.

Bog’lovchisiz qo’shma gapda qismlar faqat ohang va ma’no orqali bog’lanadi: “Quyosh botdi, qorong’ilik cho’kdi.” Bunday gaplarda qismlar orasidagi munosabat (ketma-ketlik, sabab, zidlik) kontekstdan aniqlanadi.

5. GAPNING AKTUAL BO’LINISHI VA SO’Z TARTIBI

Gapning tarkibiy qurilishi bilan bir qatorda uning kommunikativ qurilishi ham mavjud. Prag lingvistik maktabi vakili V. Mathesius aktual bo’linish nazariyasini ilgari surib, gapni ma’lum (tema) va yangi (rema) qismlarga ajratdi [5]. O’zbek tilida so’z tartibi nisbatan erkin bo’lsa-da, u axborot taqsimotini ifodalaydi. Quyidagi gaplarni solishtiramiz: “Ali kitobni o’qidi” – neytral tartib; “Kitobni Ali o’qidi” – yangi axborot ega bo’lib, gap “Kim o’qidi?” savoliga javob beradi; “Ali o’qidi kitobni” – kesimdan keyin kelgan to’ldiruvchi so’zlashuv va badiiy nutqda qo’shimcha izoh sifatida qabul qilinadi.

Ko’rinadiki, bir xil bo’laklar to’plami turli kommunikativ maqsadga xizmat qilishi mumkin. Mantiqiy urg’u remaga tushadi va tinglovchi e’tiborini aynan shu bo’lakka qaratadi.

6. ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Valentlik nazariyasi asoschisi L. Tesnière gapning markazi sifatida fe’lni ko’rsatdi va gap qurilishini fe’lning bog’lanish imkoniyati – valentligi bilan izohladi [4]. O’zbek tilida bu yondashuvning samaradorligi yaqqol ko’rinadi: “uxladi” fe’li bitta valentlikka (ega), “o’qidi” fe’li odatda ikkita valentlikka (ega va to’ldiruvchi), “berdi” fe’li uchta

valentlikka ega: “Ustoz o’quvchiga kitob berdi.” Valentlik gapning minimal tarkibini va uni kengaytirish imkoniyatini aniqlashga yordam beradi.

N. Chomsky asos solgan generativ yondashuvda gap chiziqli qator emas, ierarxik tuzilma sifatida talqin qilinadi: u ot va fe’l birikmalariga, ular esa kichikroq qismlarga ajraladi [3]. O’zbek tiliga tatbiq etilganda, to’ldiruvchining fe’l oldida, kesimning esa gap oxirida joylashishi “[Ali [kitobni o’qidi]]” ko’rinishidagi ichki tuzilma bilan izohlanadi. M. Halliday tizimli-funksional grammatikasida esa gap uch metafunksiya – tajribaviy, shaxslararo va matnviy jihatdan tahlil qilinadi [6]. Rus tilshunosligida gapning strukturaviy sxemasi tushunchasi (N. Yu. Shvedova) gapni minimal grammatik andoza sifatida tasvirlash imkonini beradi [7]. Bu yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi, balki gapning turli qirralarini ochib beradi.

7. GAP QURILISHINI O’QITISHGA OID TAVSIYALAR

Ona tili ta’limida gap qurilishini o’rgatishda quyidagilar samara beradi. Birinchidan, sintaktik tahlilni kesimdan boshlash: o’quvchi avval kesimni, so’ng undan ega va to’ldiruvchilarni topadi. Ikkinchidan, gapni bosqichma-bosqich kengaytirish mashqlari: “Bahor keldi” – “Erta bahor keldi” – “Bu yil erta bahor keldi”. Uchinchidan, so’z tartibini o’zgartirib, urg’u o’zgarishini kuzatish. To’rtinchidan, ergash gapni vositasiga qarab (qo’shimcha, bog’lovchi, ko’makchi) aniqlash. Beshinchidan, chizma va tayanch sxemalardan foydalanish. O’quvchilar orasida yoyiq sodda gapni qo’shma gap bilan adashtirish holatlari uchraydi; buning oldini olish uchun predikativ markazlar sonini aniqlash qoidasini mustahkamlash lozim.

XULOSA

Gapning sintaktik qurilishi o’zaro bog’liq uch jihat – tarkibiy (bo’laklar va ular orasidagi aloqa), semantik (valentlik va ma’no munosabatlari) hamda kommunikativ (aktual bo’linish) jihatlar uyg’unligida namoyon bo’ladi. O’zbek tilida kesimning markaziy o’rni, qo’shimchalar orqali ifodalanadigan aloqa va axborot jihatidan ma’noli so’z tartibi gap qurilishining asosiy xususiyatlaridir. Turli nazariy yondashuvlarni uyg’unlashtirish ham ilmiy tadqiqotda, ham ona tili ta’limida samarali natija beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmudov N., Nurmonov A. O’zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O’qituvchi, 1995.

2. Sayfullayeva R. R., Mengliyev B. R., Boqiyeva G. H., Qurbonova M. M., Yunusova Z. Q., Abuzalova M. Q. Hozirgi o’zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.

3. Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957.

4. Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. – Paris: Klincksieck, 1959.

5. Mathesius V. O tak zvaném aktuálním členění větném // Slovo a slovesnost. – 1939. – № 5. – S. 171–174.

6. Halliday M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1985.

7. Русская грамматика. Т. 2. Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – Москва: Наука, 1980.